

Жахон тарихида рус империяси нисбатан анча ёш империя хисобланади. Подшо Петр Биринчи 1721 йилда Россияни империя деб эълон қилган бўлса, 1917 йилги октябр тўнтаришини амалга ошириши билан В. И. Ленин бу салтанатнинг вориси, янада дахшатлироқ давомчиси бўлган кизил империяга асос солди.

Холбуки, пайдо бўлган кунидан бошлаб (хатто хали гоё даражасида бўлганида ҳам) бутун дунёда тўнтариш ясаб, танҳо ҳукмрон бўлиш нияти билан инсониятга дағдага қилиб келган ўша «кизил империя» эгаллаб турган беҳад катта ҳудудда қадимда кўплаб империялар ҳукмронлик қилиб ёки таъсир ўтказиб келганлар: Рум, Юнон, Германия, Византия империялари, Полша, Литва, Швед қиролликлари, қатор Осиё, яъни Форс, Хитой, Турк империялари шулар жумласидандир. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, туркий халқларнинг ота-боболари ўтмишда ўн олти буюқ империя қўрганлар: Буюқ Хун, Боти Хун, Оврупо Хун (эрамизнинг IV асрида Оврупода барпо этган туркий давлат), Кўктурк, Авар, Хазор, Уйгур, Қорахонийлар, Газнавийлар, Буюқ Салжукийлар, Хоразмийлар, Олтин Ўрда, Буюқ Темур, Бобур, Усмонийлар империялари. Бу ўринда рус халқи уч юз йилга яқин давр мобайнида мўғул-татар хонликлари қарамлигида бўлганлигини ҳам унутмаслик керак.

Лекин ер юзида мавжуд бўлган бошқа империяларнинг бирортаси Россия империяси ва унинг бевосита давоми бўлган кизил империя сингари, биринчидан, бутун дунёга ҳукмдорлик даъвосини ўнгида ҳам, тушида ҳам зўравонлик билан илгари сурмаган, иккинчидан, ўз тасарруфидаги халқларни, ҳар бир инсонни бутун туриш-турмуши, рухияти-маънавияти билан тўлиқ ўзига бўйсундиришга, устига-устак шу қилмишлари тўғрилигини жумлаи жаҳонга зўрлаб маъқуллаштишга бор қуч-қудратини сарфламаган.

Олтин Ўрданинг Соҳибқирон Амир Темур томонидан парчалаб ташланиши рус ва бошқа халқларни татар-мўғул зулмидан озод этди. Эркинликка чиққан рус князликлари бирлашиб, тараққиёт йўлига тушишларига имкон яратди. Биринчи рус ҳукмдорлари сулоласидан бўлмиш Юриковичлар подшолиги пайтида кўп миллатли Россия давлати барпо этилди. Романовлар сулоласидан (1613-1917) бўлган Пётр Биринчи 18 аср бошларида Россия тарихида илк бор империя тузди. Шу даврдан бошлаб руслар босқинчилик сиёсатини юргизиб, дуч келган томонга - гарбу шаркка, жанубу шимолга ҳарбий юриш қила бошладилар.

Империя гўёки ўзининг «табiiй чегараларига чикиш»га интиларди, бу чегаралар эса гарбда Болтик денгизини, шарқда Тинч океанини ўз ичига олиши лозим эди. Жасоратли тарихчи олим Абдурахмон Автархонов «Кремл салтанати» номли китобида ёзганидек, Россия дунё уммонининг дилтортар кенгликларига чикиш имконини берувчи жанубий денгизларга ҳам йўл излай бошлади. Бу хусусда муаллиф шундай ёзади: «Марказлашган рус давлатини барпо этгач, Россия Волга, Сибир, Ўрта Осиё ва Кавказдаги мусулмон халklarини бўйсундиришга киришди. Бу осон кўчадиган иш эмасди, шунинг учун мазкур юртларнинг халklarини қарам қилиш жараёни анча узокка чўзилди. Бу ерда нафакат икки дунё (Оврупо ва Осиё) бир-бирига қарши турарди, балки икки дин (насронийлик ва ислом) юзлашган эди.

Икки томон ҳам урушга миллий-диний тус берарди: босқинчи рус қўшинлари православлик байроғи остида хужум қилсалар, химояланаётган мусулмонлар исломнинг яшил байроғи остида «ўлган шахид, ўлдирган гоziй», дея «муқаддас уруш» («газоват») олиб борар эдилар. Барча мусулмон халқлари Россия босқинига узок вақт қуролли қаршилик қўрсатдилар. Қозон (1552 й.) ва Аштархон-Астрахон (1556 й.) хонликлари Иван Грозний 15 давридаёқ забт этилган бўлса, Екатерина 2 даврида Қрим хонлиғи (1772 й.) босиб олинди. Кавказ халқларининг тобе этилиши XIX аср давомида кечди - 1813 йилда Пруссия урушидан кейин Озарбайжон қўлга қиритилди, 1859 йилда Доғистон ва Чеченистон, 1864 йилда черқаслар юрти босиб олинди. Чеченлар билан 60 йил жанг қилинди. 19 асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёдаги мусулмон давлатларини забт этиш бошланди. Сал илгарирок чор ҳукуматига бўйсундирилган татар ва бошқирдларни зўрлаб қўқинтириш, яъни насроний (христиан) динига қиритиш сиёсати олиб қорилди. Тарихда, ҳатто уч юз йилга яқин руслар устидан ҳукмронлик (қилиб қелган Чингизхон ва чингизийлар ҳам русларининг дини, урф-одатларига даҳл қилмаган эдилар. Мусулмонларни православликка қўқинтириш ҳато бўлганлигини қўпчилик мусулмонлар (татар, бошқирд, қозок, қорақалпоқ ва бошқалар) қатнашган Емелян Пугачёв қўзғолонидан кейингина тушунишди. Россия ҳукмдори Екатерина 2, ниҳоят, ислом динини ошқора тан олди.

«Дунё славянларники, славянлар эса Россияники», деб ўзгалар юрти устида қилич ўйнатган қонхўр рус генераллари Перовский, Веревкин, Черняев, Кауфман, Куропаткин, Скобелев ва уларнинг минг-минглаб маслакдошлари Кавказ, Кавказорти, Сибир, Узок Шарқ, Ўрта Осиё ва Қозогистон ўлкаларини босиб олиб, Россия мустанлакка айлантирдилар. Сибир ўлкаси ҳамда Туркистондаги битмас-тутанмас ер ости ва ер усти бойликларига қўз олайтирган чор маъмурларидан бири - Россия империясининг молия вазири Вишнегородский «Ўрта Осиё - рус тожидаги энг қимматбаҳо дур», деб ёзганида Россиянинг қелажакдаги иқтисодий юксалиши Ўрта Осиёга боғлиқ эканлигини назарда тутган эди.

Бироқ ўша даврдаёқ турли баҳоналар билан ер юзи узра босқинчилик ниятларини амалга ошираётган Россия империясининг урушқонлик сиёсатини қаттиқ қораловчи қўшлар ҳам қор эди. Бу энг аввало оддий рус халқининг ўзи эди. Иккинчидан, илм-маърифат намояндалари, ақл-зақоват эгалари қоризмнинг истилочилик юришларини қораладилар ва лаънатладилар. Кавказда чор ҳукуматининг 200-280 минг қишилиқ қўшини билан (1813-1859) тоғлиқлар қонини тўқаётган Ермолов, Фадеев қабир рус генералларининг

вахшиёна юриши хакида А. С. Пушкин:
Юришларинг кора мараздай
Кавмларни ўлдирди, киркди...
деган сатрларни битди.

Россия империяси Ўрта Осиёга канча куч билан бостириб келган эди? Хисоб-китобларга караганда, кучлар сони Кавказ урушида катнашган аскарлардан бир неча баравар кўп ва киргини ҳам дахшатлироқ бўлган. Ўрта Осиё ва Козогистонга юриш даврида Фаргона генерал-губернатори: «Бир минг сарт бир рус аскарлари этигининг пошнасига арзимади». - деб ёзган бўлса, уларнинг бошка бири-Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман: «Амир (Бухоро ами) исёнкорларидан (1868 й.) бирортаси ҳам асир олинмасин. Кўлга тушганларнинг ҳаммаси, хаттоки ярадорлар ҳам отиб ташлансин», - деб фармон берган эди.

Харбий тарихчилар А. Терентев, М. Иванин, З. Кастелская Козогистондаги шахар, кишлоклари, Ўрта Осиёнинг маданий маркази бўлмиш Тошкент шахрини вайрон этиб, минг-минглаб бегунох оддий одамлар конини дарё килиб окизган генераллар Черняев, Скобелев, Ионов, Куропаткин, Ивановларни каттик коралашган. «Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Кўкон хонлигида яшаган ўзбеклар, киргизлар, кипчоклар ва бошка халқлар факат тўн (чопон) кийганликлари учунгина кириб ташлашга лойик», - деб ёзган эди тарихчи зобит Кастелская.

«Скобелев Ивановни зугумга олгач, - деб ёзади Б. Наливкин, - у кўл остидаги аскарларини хужумга бошлаб, эмизикли болаларгача чопиб ташлади»...

Россия империясининг Кавказ ва Ўрта Осиёда олиб борган босқинчилик сиёсатини, хатто жахон йўқсилларининг дохийлари ҳам коралаган эдилар.

В. И. Ленин «Туркистон мустамлакачилигининг энг ёркин намунасидир», деб ёзган бўлса, Ф. Энгелс ва Карл Маркс Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик ва талончилик сиёсатини ўз асарларида каттик танқид остига олдилар:

«Шундай бир ахлоқ ўрнатиш мумкинки, бу ахлоққа мувофиқ маданий ва таловчи давлатларнинг қолок халқларга қилаётган ҳамма шармандали кирдикорларини, хатто Россиянинг Туркистондаги йиртқичликларини ҳам тўғри килиб кўрсатса бўлади», - деб ёзади Ф. Энгелс «Анти-Дюринг» асарида (Т., Ўздавнашр, 1957, 125-бет).

Рус империяси ислохотчи, тадбиркор харбий тактик ва стратег Петр 1 нинг Шаркни эгаллаш мўлжали, энг аввало Ўрта Осиё ва Козогистон ўлкаларини забт этиш режалари асосида иш кўрган Россия империясининг ҳукмдорлари харбий куч билан босиб олиш мумкин бўлган ҳудудларда зудлик билан катта-кичик харбий истехкомлар ва таянч пунктларини бунёд қилишга киришдилар. Шаркдан, Ўрта Осиёдан эртаю кеч кўзини узмаган, иложи бўлса, Туркияни тор-мор этиб, Хиндистонни ҳам забт этишга ҳозир нозир турган подшо Петр 1 бу узокни кўзлаган режаларини энг аввало тезда якин-атрофдаги қўшнилари ерларини босиб олишдан бошлаб юбормок зарур, деб билди. Россия ҳукмдори шу мақсадда Ўрта Осиёдаги мавжуд хонликларга турли қиёфадаги жосуслар, айгокчиларни юбориб, турли-туман катта-кичик экспедитсияларни йўллаб турди. Бу ёвуз ниятни амалга ошириш мақсадида император Петр 1 ўз ҳукмронлиги даврида, 18 асрда биргина Козогистоннинг ўзида 140 дан ортиқ катта-кичик истехкомлар, харбий қалъа ва таянч пунктларини қурдирди. Жуда катта

маблаглар эвазига барпо этилган бу истехкомларда уруш учун зарур бўлган курол-аслаха, озик-овкат захиралари, боскинчилик юришларида кўл келадиган барча зарурий ашёлар тайёрлаб қўйилади. Айни вақтда Оренбург харбий округи Ўрта Осиё ва Козогистон ерларини назорат қилиб туради. Харбий қисмлар тайёргарлиги ва харбий-тактик машқлар олиб борилади. Айни бир пайтда туркум харбий экспедитсиялар уюштириб турилади.

Россия Шарк мамлакатларига, биринчи навбатда Афғонистон, Хиндистон, Хитой, Туркия, Эрон, Ўрта Осиё, Кавказ ўлкаларига яқинлашишга уринди. Бу мақсадларига эришиш учун турли бахоналар билан аввало Кавказ, Кавказорти ўлкаларига суқилиб кириб, сўнгра уларни тўлиқ забт этмок лозим эди. Кавказда руслар 200-280 минг кишилик аскар билан озод тоғликларга қарши боскинчилик урушини олиб борди. Кавказ халқи ўз қахрамонлари-қози мулла Ҳамзатбек ва имом Шомил (181?-1859) бошчилигида қор Россиясининг босқинчи армиясига қарши шиддатли қурашдилар. Кавказ, Туркистонда ва бошқа ўлкаларда рус босқинчилари бошлаган уруш туфайли қўплаб қон тўқилди, шаҳар, қишлоқлар қайрон бўлди. Шарк оламида қуёшли ўлка - Ўрта Осиёдаги олтин, маъдан, қумуш, темир, рангли металл, ёқут, пахта, қоракўл қабиле ер ости ва ер усти бойлиқларини қўлга қиритиш нияти Пётр 1 ва ундан кейинги рус подшоларига асло тинчлик бермади.

Пётр 1 ҳукмронлигининг илк давриданок Ўрта Осиёни Россияга қарам қилиш тўғрисида ўйлай бошлайди. 17 аср бошларида металлургия саноатини ривожлантириш зарурияти қистовида рус ҳукмдорлари ва тадқиқотчилари бу ўлканинг маъдан қатламлари, жумладан, шу даврдаёқ овозаси қикқан Улугтовнинг бой қонлари тақдири билан астойдил қизикадилар: Ўрта Осиёда тўлиб-тошиб ётган олтин соқмалари ҳақидаги маълумотлар ҳуқуматнинг алоҳида эътиборини қортади ва натижада Пётрнинг шаҳсан ўзи ўзбек қонлиқлари ҳудудига қириб қориш режасини ишлаб қикади. Шу режага асосланган тажовуқкор қиёсатни бевосита амалга оширишга қиришиб, у Ўрта Осиёга 1714 йилда Преображенский қолқининг қоручиги княз Александр Бекович-Черкасский бошчилигида. 1715 йилда капитан Иван Бухголтс қарҳарлигида Қивага ва Ёрқентга бир неча минг қишилик харбий отрядлар юборади. Жамоатчилик фикрини қалқитиш учун отрядларнинг мақсади Ўрта Осиё, Афғонистон орқали Хиндистон билан савдо-сотик алоқаларини қенгайтириш ҳамда Қива қонлиги билан тотув муносабат ўрнатишдан иборат деб белгиланади. Бухголтс бошчилигидаги отряд Балҳаш қўлига етиб қелиб, у ерда харбий истехком қуради. Аммо отряд қийинчиликларга дуч қелиб, тезда изига қайтади. Княз Бекович-Черкасский бошлик харбий экспедитсия отряди эса 3727 пиёда, 617 та отлик, 2000 қазак аскарлар, 230 денгизчи ва 22 та тўп-замбарак (ҳаммаси бўлиб 6 мингдан зиёд аскар) билан Қоразм томон йўл олади. Харбий отряд икки ой машаққатли йўл босиб, йўл-йўлақай қишлоқ ва овулларни қайрон қилиб, 1717 йилнинг қузида Қоразм қегараларига етиб қелади. Қор аскарлари қакирилмаган меҳмон бўлиб, ёвуз ният билан қелганлиқларини сезган Қива қони ватанпарвар инсон Шерғозихон бу харбий отрядни юқотиш қайида бўлади. Шундай ҳушёрлик натижаси ўларок у отрядни турли туманларга бўлиб қойлаштиришга Бекович-Черкасскийни қўндиради. Шу йўл билан қивалиқлар бад ниятли рус отрядини мақсадига етқазмасданок тезда қириб ташлайдилар. Бекович-Черкасский ҳамда унинг ёрдамқиси булган Замоновскийнинг қесилган қаллалари Қива бозори дарвозасига илиб қўйилади. Отряднинг ўлимдан қочиб қолишга муваффақ бўлган аъзолари бу қутилмаган: қожиа тафсилотини подшо Пётр 1 га

маълум киладилар. Дастлабки юришлар муваффакиятсиз тугаганига карамай, Пётр 1 хукумати Ўрта Осиёга тахдид солишдан, уни тўлик эгаллаб, Россия куч-кудратини оширишга хизмат килдириш максадидан воз кечмайди. Италиялик: Флорио Беневелини Бухорога элчи килиб жўнатаркан, унга «олтин сочмалари» маконини, у ерга бориш йўлларини яхшилаб ўрганиш тўғрисида махсус топширик беради. Беневели хакикатан ҳам бу диёр тарихи, жўгрофияси ва этнографиясига доир жуда кўп- кимматли маълумотлар тўплайди. Унинг фикрича, бу маълумотлар ўрганилгач, у ерларда хукмрон бўлиб ўрнашиб олиш учун биргина кучли ҳамла кифоя экан. Беневелининг сафари ҳам муваффакиятсиз якунланади, у Бухоро амири газабидан зўрга кочиб кутулиб, 1725 йилда, Петр 1 вафотидан кейин Россияга қайтиб келади.

Чор хукумати улуг Петр сиёсатини давом эттира бориб, рус-турк муносабатларига эътиборини қаратади. Ташки сиёсат энг аввало Кора денгиз сохилларини куч билан босиб олиш асосига қурилади. Ўзбек хонликлари билан муносабатда эса дастлаб тинч йўл билан ўлкага кириб бориб, уни хар томонлама ўрганиб олиш йўли тугилади. Хонликлар билан Козогистон орқали савдо алоқаларини ўрнатиш шу режага кирарди. Бу ҳам пухта ўйланган хийла эди.

Гап шундаки, 18 аср бошларида хар учала Жуз козоклари калмок-жунгарларнинг доимий босқини остида қолган эди. 1723 йилга келиб козок эли огир очарчиликни бошидан кечираётгани ва нихоятда заифлашганлигидан у энди ўз мустақиллигини сақлаб қола олмайдиган аҳволга тушган эди. Оқибатда Катта жузжунларларга сиёсий қарам бўлиб қолганди. Ўрта жуз Бухорога кўчиб бориб, Бухоро хонлигига бўйсунди. Калмоклар хатаридан сақланиш ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш илинжи Катта жуз ҳамда Кичик жуз хони Абулхайрхонни чор ҳокимияти билан яқинлашувга ундарди...

Абулхайрхон 1730 йилда Жузни рус фуқаролигига қабул қилишларини сўраб, Уфага элчи юборади. Россия хукумати Ўрта Осиёга ҳужум қилиш учун ишончли истехкомга эга бўлиш ҳамда ўз мустақиллиги йўлида қурашаётган бошқирдларнинг козоклар билан иттифок тузганининг олдини олиш максадида хоннинг илтимосини кечиктирмай қондиради. Кўпчилик козок оксоқолларининг қаршилигига карамай, 1730 йилда Кичик жуз билан бирга Семекхон бошчилигида Ўрта жузнинг бир қисми ҳам Россия империясига тобе бўлади. Козокларнинг Россия фуқаролигига ўтиши чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга бундан кейинги юришлари учун катта имкониятлар яратиб беради. Петр 1 таъбири билан айтганда, Шарк билан алоқада Козогистон қалит, дарвоза ролини ўйнайди.

19 асрнинг иккинчи ярмида (1853-1856) бўлиб ўтган Россия билан Крим уруши, шундан кейин халқ халосқори Имом Шомил бошчилигида давом этган Кавказ жанглари ҳам чор Россиясининг Ўрта Осиёга харбий юришига, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишига маълум муддат тўсқинлик қилиб турди. Бирок Россия империяси подшо Петр 1 белгилаб қетган режа асосида Ўрта Осиёга харбий юришни ҳеч тўхтатмай, шиддат билан амалга оширишни мақсад қилиб қўяди.

Аслида бу ишга император Николай 1 хукмронлиги даврида-ўтган асрнинг 1830-40-йилларидан бошлаб киришилади. Россия империяси турли йўллар, бахоналар

билан Оренбург ва Ўрол оркали аста-секин Козогистон ва Ўрта Осиё ўлкаларига кириб кела бошлайди.

Россия Козогистон ерларида харбий истехкомлар куришга маблагни аямай сарфлайди. 1734 йилда Оренбург губерниясининг котиби И. Кириловнинг зиммасига калъалар куриш, аввал Бухорога, кейинчалик Хиндистонга савдо карвони олиб бориш бахонасида теварак-атроф ва йўллар харитасини чизиш, руда ва олтин кидиришни йўлга қўйиш каби катор вазифалар юкланади. 1742 йилда курилган Оренбург шаҳри ўзбек хонликлари худудига кириб келиш йўлида ҳам харбий, ҳам иктисодий истехком бўлиб хизмат килади. Туркистонни харбий куч билан босиб олиш ниятида Россия империяси факат 18 асрнинг ўзида Козогистон худудига юздан ортик катта-кичик харбий истехкомлар, таянч даргохлари курдиради. Шимоли-шаркий Каспийбўйи ерларида ўз мавкеини мустахкамлаш максадида Ново-Александровск (хозирги Тўрткўл) харбий истехкомини барпо этади. Империянинг Сибир томондан ҳаракатга тушган қўшинлари якин атрофда бош кўтарган козок, бошқирд, татар, киргиз ҳамда козок халк халоскори Султон Кенисар Косимов бошлик миллатпарварларни тор-мор қилиш учун Жениер Огочга полковник Горский бошчилигида қўшин юборади. Оренбург томондан турли хужум ва босқинларга чек қўйиш ва турли йўллар билан асирга тушган дайди, қочок русларни озод қилиш бахонасида генерал Перовскийнинг тўп-замбараклар билан курулланган 51 минг 217 кишилик қўшини Хива томон юриш килади. Окбулоқда Хива хонлигининг 24 минг сарбози рус босқинчи жангарилари билан 1,5 ой давомида жанг олиб боради. Ватан химоячиларидан 80 дан ортик киши, истилочилардан эса 5 киши қурбон бўлади. Лекин бу юриш ҳам руслар мағлубияти билан тугайди. Бирок Россия империяси Англия, Хитой хужумидан ҳавфсизлашган ҳолда Ўрта Осиё ва Козогистон ўлкаларини тезроқ босиб олиб, ўз мустахламасига айлантириш ниятидан қайтмай, харбий изланишларини тинимсиз давом эттиради.

Петр 1 томонидан империя деб эълон қилинган Россия ўз иктисодий ва харбий қудратини мустахкамлаш ҳамда тараккий, эттириш ниятида ўзга юртлар, мамлакатлар ерларини аста-секин эгаллаб, бунинг ҳисобига ўз қаддини ростлаб боради.

18-19 асрларга келиб, Россия империяси таркибида Болтиқбўйи, Украинанинг ўнг денгиз соҳили, Белоруссия, Полшанинг бир қисми, Бессарабия, Шимолий Кавказ, Финляндия, Кавказорти, Ўзбек Шарқ, Сибир, Козогистон, Ўрта Осиё, Помир каби ўлкалар бўлиб, уларнинг умумий майдони 22,4 миллион квадрат километрга баробар эди. В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «халқлар турмаси» бўлмиш чор Россияси худудидаги 81 губерния, 20 вилоят, 931 шаҳарда яшаётган 100 дан ортик ғайрирус халқлар ва элатлар мамлакат аҳолисининг 57 фоизини ташкил қиларди.

1738 йил августда рус тарихчиси В. Н. Тахтищев поручик Миллер бошчилигидаги карвон таркибида Тошкент шаҳри томон йўлга чиқади. Унга Бухоронинг бир қанча шаҳарларидаги ҳамда Тошкентдаги сиёсий аҳвол тўғрисида ва яна бошқа хил маълумотлар тўплаш топширилганди. Бу карвоннинг ҳам омади чопмади, уни Ўрта жуз козоклари тор-мор қилдилар.

Екатерина иккинчи ҳукумати 18 асрнинг 70-йиллари охирида Ўрта Осиё билан руслар

учун хар томонлама фойдали бўлган савдо-сотик масалаларига катта эътибор бера бошлайди ва 19 асрнинг биринчи чорагидаёқ ўзбек бозорларида руслар мустахкам мавкега эга бўлиб оладилар. Чунончи, Бухоро амири Шохмурод Эрназар оталикни Петербургга элчи килиб жўнатади. Бунинг шарафига Екатерина Эрназар элчи мадрасаси курилпшига 134 минг сўм ажратади.

Овруподаги таранглашаётган халкаро вазият, 1805-1307 йиллардаги Наполеонга карши кураш, 1806-1812 йиллардаги рус-турк уруши, 1808--1809 йиллардаги рус-швед уруши, 1805-1813 йиллардаги рус-форс уруши, 1812 йилги Ватан уруши чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга нисбатан боскинчилик сиёсатини олиб боришига узок еектгача йўл бермай туради.

Николай иккинчи ҳукумати Ўрта Осиё бозорларини Россияга бутунлай карам килинг максадида Туркистонни босиб олишни тезлаштириш устида бош котира бошлайди. Чунки Россия Хиндистонни эгаллаган инглизлар тезда Афғонистон ва Туркистонни ҳам забт этишлари мумкинлигидан хавфсирар ади. Ўрта Осиёни босиб олиш иштиёкмандлари ичида босар-тусаринн билмайдиган Оренбург харбий губернатори генерал-маёр В. А. Перовский ҳам бўлиб, 1840 йил ноябр ойи охирларида 2 та замбарак, 40 та арава, ҳамда 5 минг пиёда аскар билан 10 минг туядан иборат карвонга бош бўлиб Ўрта Осиё томон юради. Огир об-хаво шароити, ёнилги, озик-овкат танкислиги, кийим-кечаклар яроксизлиги окибатида кўшинининг маълум бир кисмини йўкотгандан сўнг Перовский Хивага юришини тўхтатишга мажбур бўлади. Истилочилар 1841 йилда Хоников етакчилигида Бухорога отланишади. Бу юриш натижасида Бутенев икки хонликни курол кучи билан босиб олиш имкониятлари, йўллари, максадга эришишга каратилган харакат режалари каби маълумотларни жамлаб нома ёзади. 1847 йилга келиб мустамлакачилар Сирдарё этакларини босиб олиш режасини тузишади ва у ерда Раим истехкомини барпо этадилар. 1853 йилда генерал Бларамберг отряди Окмачитни (хозирги Кизил ўрдани) хужум билан забт этади. Айна пайтда Гарбий Сибирдан Семипалатинскга кадар бўлган ораликда ҳам шимоли-шарк тарафдан юришлар бошланиб кетганди.

1850-1854 йиллар ичида подшо кўшинлари Илиорти (Заили) ўлкасини эгаллайдилар, 1854 йилда эса Верний (хозирги Алмати) истехкоми кад кўтаради. Шундан сўнг Николай ҳукумати Крим урушига (1853- 1856) чалгиганлиги туфайли Ўрта Осиёга боскинчилик киска муддат тўхтаб колади. Бу уруш тугагач, Кавказ жанглари Николайнинг кўлини боглаб кўйиб, у ўзбек хонликларига карши ошкора боскинчилик сиёсатини юритолмаганлигидан, Бухоро ҳамда Хива хонликлари бирлашувига имкон бермайдиган айрим чоралар кўриш билан чегараланади.

Шундан кейин чор Россиясини Ўрта Осиёга нисбатан жадал мустамлакачилик сиёсатини юргизишга харбий-сиёсий ва иктисодий ахволи мажбур килади. Унинг ривожланаётган енгил саноати учун пахта, пилла, коракўл тери ва бошка хил хом ашёлар зарур эди. Бунинг устига фукаролар уруши (1861 - 1862 йиллар) окибатида Америкадан олинадиган пахта микдорининг камайиб кетганлиги ҳам ўзбек пахтасига бўлган талабни ошириб юборади.

Енгил саноатдаги бўҳронлар, уни арзон хом ашё билан таъминлаш зарурияти подшо

хукуматни безовта кила бошлайди. Оренбург генерал-губернатори Катенин ташки ишлар вазирга ёзган хатида «Ўрта Осиё мулкига хукмронлигимизни ўрнатишимиз учун албатта Туркистон ва Тошкентни эгаллашимиз шарт», деб кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, Тошкентни қўлга киритиш Бухоро мулкига қуролли қучлар билан бориш учун ҳам зарур эди. 1862 йилда «Русский вестник» журналида Ўрта Осиёни босиб олишни катъий ёқловчи қатор шовинистик мақолалар босилади. «Голос» номли либерал журнал эса Хиндистонни забт этган инглизлардан ўрнатилиб, «Каспийни рус денгизига айлантириш, Ўрта Осиёнинг қўчманчи элатларини ўтрок яшашга ўргатиш, бу саҳройилар билан пачакилашиб ўтирмай, уларни хаттоки террор қилиш»га чақирди. Харбий юришларнинг доимий тарафдори бўлган харбий вазир Д. А. Милютин 1864 йил октябрда ташки ишлар вазирлиги томонидан подшоҳ учун тайёрланган маъруза матнини қўллаб-қувватлайди. Бу матнда, жумладан, Россиянинг Шарққа сирли, лекин тийиксиз интилиши ҳақида, ярим ёввойилар қабиласи билан тўқнашилган дамда ўта тинчликсевар сиёсатни сақлаб қолиш имкони йўқлиги ҳусусида, Қўқон хонлигининг табиий бойликлари бўлиши пахта, ипак, қимматбаҳо маҳданлар тўғрисида сўз юритилади. Шундай қилиб, олтиннинг йиллар бошида Ўрта Осиёни босиб олишга гоёвий тайёргарлик қўриб бўлинади, энди бу истилони амалга ошириш навбати келганди.

Империя хорижий ўлкалар, Туркия билан бўлган урушда бандлигига қарамай, 1810-1860 йилларда Сибир ва Оренбург харбий сафарбар қучларини ишга солиб, Қозогистон ва Ўрта Осиё ерлари томон харбий юриш бошлайди. Бундай босқинчиликларда катта тажриба орттирган Россиянинг юзлаб босқинчи генераллари ва зобитларининг тинч Туркистонга юриши дахшатли тус олади. (Бу қучлар тафсилоти қитобчамизга илова қилинаётган маълумотномада тулик баён этилган. М. Х.) Шу мақсадда ташланган катта қуч Марказий Осиё халқларини сўзсиз таслим қилишга ёки бу ўлкаларнинг қулини қўққа соқуриб бўлса ҳам тўлиқ забт этишга «сўнгра Шарқдаги истилочиликни янада давом эттиришга қаратилган эди. 1909 йилда Тошкент шаҳрида Туркистон харбий округи типолитографияси томонидан жуда оз нусхада, фақат харбий зобитлар учун нашр этирилган бу тўплам «Ўрта Осиёнинг босиб олиниши ҳақида тарихий тадрижий маълумотнома. Георгий Хочи соҳиблари ва «жасорати учун» олтин қурол билан тақдирланганлар рўйхати иловаси билан» деб аталади. Туркистоннинг қоризм томонидан босиб олинишига доир бу энг ишончли манбада ўша жараёнинг қандай давом этганлиги тўғрисида тўлиқ маълумот берилган. Қитобчада босқинчилик йилномаси харбий маҳқама маълумотлари асосида иштирокчилар, уларнинг қурол-яроғлари сони, амалга оширган харбий ҳунрезликлари билан бирга йилма-йил, ойма-ой, қунма-қун аниқ ва ҳолис кўрсатилган.

Бундан ташқари ўша қитобча нашр қилинган йилга қадар ҳисоблаганда қарийб бир асрча давом этган мақкур босқинчилик, талончилик урушида маҳаллий халқни яқсон қилишда «қаҳрамонлик» кўрсатган 200 га яқин рус генераллари, зобитлари қачон, қаерда ва қандай «жасоратлари» учун Россия империясининг олий муқофотлари билан тақдирланганликлари аниқ, лўнда ва сермаъно жумлаларда ифодалаб берилган. Улар орасида биз яқин-яқинларгача шаҳар ва қишлоқларимизга, қўчаларимизга номлари тақилган, тарих қитобларида ҳадеб Ўрта Осиёни Россияга «ихтиёрий қўшиб олиш»да фидойилик кўрсатган халқ қаҳрамонлари сифатида таърифлаб қелинган Фон Кауфман, Черняев, Скобелев, Куропаткин, Тротский сингари генералларни ҳам, бизга қамрок

маълум бўлган юзлаб генерал ва зобитларни ҳам кўрамиз.

Бу ўринда шуни ҳам алохпда айтиб ўтиш керакки, бундай олий мукофотларга факат харбийлар эмас, балки кўкларга кўтариб мактаб келинган ижодкорлар: рассом, истеъфодаги мичман Василий Василевич Верещагин (бир кўлида курол, бир кўлида мўйкалам билан ўз ватандошлари амалга оширган конхўрликларни хаёлан бошка халкларнинг миллий кахрамонларига, жумладан, Сохибкирон Амир Темурга нисбат бериб расмлар чизган бу жангчи-рассом 1904 йилда Петропавловск зирхли кемасида фожиали халок бўлган) ва таникли рус ёзувчиси ва рассоми, ўкчи баталъон штаб капитани Карасин сазовор бўлган. Энг кизиги шундаки, Россия имнериясининг дин пешволари: рухоний ота Андрей Малоз, рухоний ота Гаврил Ширяев, рухоний ота Седачёвлар ҳам чор ҳукуматининг Ўрта Осиёни забт этишида катнашган. Кўлидаги бут-хочни ўпиб, рус зобитлари, аскарларини махаллий халк эрку озодлигини поймол килиш учун конли урушга ундаган бу рухонийлар «халол» хизматлари эвазига Георгий нишони тасмаларига такиладиган хоч-нишон (наперсные) билан такдирланадилар.

Хатто Россияни ва унинг якин атрофидаги кўплаб мамлакатларни истило килиб, неча асрлар эзиб келган Чингизхон ҳам урушга динни аралаштирмаган эди. Чингизийлар босиб олган ўлкалари халкларининг эътикоди, урф-одатларига халал етказмагандилар. Рус подшоси эса Ўрта Осиёни босиб олишда хар кандай сиёсатдан устун туриши лозим бўлган динни ҳам ишга солди, христиан дини арбобларини юксак мукофотлар, ёрликлар билан илхомлантириб, ёвуз максадларига хизмат килдирди.

Инкилобдан илгари яшаб, фаолият кўрсатган рус тарихчилари, шунингдек чор Россиясининг харбий йилномачилари ва махаллий халкдан чиккан Фозилбек, Баёний, Ахмад Дониш, Салимий, Мухаммад Солих сингари воқеанавис тарихчиларимиз асарларида, ўша давр архив ҳужжатлари, даврий матбуот саҳифаларида чор империяси Ўрта Осиё ва Козогистон ўлкаларини беадад конлар тўкиб босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирганлиги, саҳий Туркистон мулки боскинчилар томонидан аёвсиз талон-торож килинганлиги аник мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

Шу манбалардан аёнки, Россия империяси яна ўша инглизлар якин орада Ўрта Осиё ва Козогистон ерларини босиб олиш хавфи бор, деган нуктаи назардан келиб чикиб, харбий харакатларини шиддат билан олиб борадилар. Истилочилар бунинг учун маблағларни ҳам, курол-аслахаларни ҳам аямайдилар. Чор Россияси ҳукумати бутун Кавказ ва Сибирда, Волга бўйларида боскинчилик урушлари билан банд бўлишига карамай, Туркистонни ҳам кўлдан чикармаслик учун бу ерда истилочилик фаолиятини тўхтатмади. Туркистондаги шу воқеалар катнашчиси, рус харбий тарихчиси генерал М. А. Терентев «Ўрта Осиёни босиб олиш тарихи» номли 3 жилдлик китобида ёзишича, Россия империяси Ўрта Осиё ерларини босиб олишда ҳеч нарсани аямаган. Мамлакатдаги иктисодий тангликка карамай, камбағал халк ризкидан кийиб, Ўрта Осиё ва Козогистонга харбий юриш килишга 1839 йилда 1 миллион 800 минг сўм маблағ ажратилади. Биргина Хива хонлигини забт этиш учун Туркистон харбий округига 287300 сўм, Оренбург харбий округига 200000 сўм маблағ ажратилган. Харбий боскинчилик уруши олиб бориш учун шахсан Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман ихтиёрига 400000 сўм пул берилган. Хива хонлигига на бошка хонликларга карши харбий юришда

катнашган кўп минглаб аскар, зобитларнинг озик-овкатлари, кийим-кечаклари учун ҳамда харбий юришлар давомида махаллий халқдан тортиб олинган от, ҳўкиз, эшак, хачир ва туяларга ем-хашак сотиб олишга 465414 сўм 64 тийин маблаг ажратилган. Шунингдек, урушда зарур бўлган кўтос, хачир, эшак, от, туялар, аравалар сотиб олиш ҳамда йўл харажатлари учун 513551 сўм 40 тийин пул маблаг ажратилганлигини кўрамиз. Артиллерия, тўп-замбарак захира қисмлари, таъмирлаш учун техник ускуналар, шунингдек, тиббий дори-дармонлар ҳамда лазаретлар унун 94285 сўм пул маблаг, кўприкларни тузатишга, арава (бричка)ларнинг гилдирак захираларини ва бошқа зарурий ашёларни сотиб олишга 1475558 сўм 68 тийин пул мўлжалланган. (Каранг: М. А. Терентев «История завоевания Средней Азии» Спб. 1806. 153, 283-бетлар). Шунга ўхшаш ишанчли далилларни рус босқинни генераллари, зобитлари, харбий мутахассисларининг кундаликлари ва эсдаликларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Шу ўринда китобхонларимизни бир нарсадан огоҳ қилишни хоҳлардик. Назаримизда, рус босқинчиларининг Туркистондаги ваҳшийликлари тўғрисидаги кўпгина манбалар ноёб китоблар, рисоалар, эсдаликлар, кундаликлар йўқолиб кетаётганга ўхшайди. Тарихнинг аянчли сабоклари унутилиб, бугунги ва келажак авлодлар ўтмиш хатоларини такрорламасликлари учун бу манбаларнинг сақланишини алоҳида назоратга олиш, имкон борида уларни қайта нашр қилиш зарур.

Чор Россиясининг маъмурлари, харбий губернаторлари туб ерли халқни каттиқрок эзиш мақсадида махаллий амалдорлар, бойлар, қозилар, савдогарлар, судхўрлар билан тил бириктириб ҳаракат қилдилар. Хонликлар олий ҳукмдорларининг бошини маккорлик билан қилаб, ўзлари томон оғдиришга интилдилар. Чунончи, Россия подшоҳи Бухоро ҳукмдори амир Саид Музаффархонга (1860-1885) генерал-адъютант юсак харбий унвонини, Бухоро амирлари Абулахад ва Сайид Олимхонга генерал, Хива хони Муҳаммад Раҳимхонга (1865-1910) генерал-маёр харбий унвонларини берди. Мустамлакачилар бундай унвонлар ва арзимас совға-саломлар эвазига махаллий халқни бемалол эзиш ихтиёринигина эмас, унинг раҳбарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳам сотиб олган эдилар. Бу ҳам қамлик қилгандай қоризм истилосига қаршилиқ кўрсатганликлари учун Бухоро ва Хива хонликлари Россия харбийларига миллионлаб сўм жарима тўлашга мажбур этиладилар. Масалан, босқинчиларнинг отрядлари 1868 йил 23 июнда Бухоро амирлигини мағлубиятга учратгач, Зирабулоқда имзоланган битимга кўра, Бухоро Россияга 500 минг сўм уруш товони тўлайдиган бўлди. Бу хил ноқонуний товлар, жарималар Хива, Қўқон хонликларидан ҳам ундириб олинди. Табиийки, уларнинг юки меҳнатқаш халқ қарданига тушади. Қоризмнинг Туркистонга иккинчи юриши 1853 йилда генерал Перовский бошлиқ икки мингдан зиёд аскар ва зобитларнинг Оқмақит (Қизил Ўрда)га ҳужумидан бошланди. Бир неча қўнлиқ ҳаёт-мамот жангида босқинчилардан 25 қиши ўлиб, 46 қиши қараланади. Оқмақит ҳимоясига қикқан бутун махаллий аҳолидан эса атиги 74 қиши омон қолади, қолос. Чор қўшинлари қуролсиз халқни раҳмсизларча қиргин қилади. Тошқентдан ҳоқим Сабадхўжа бошчилигида 8 минг аскар ва қўнғилли Оқмақитни қайта қўлга олиш учун қаттиқ жанг олиб боради. Бироқ истилочилар уруш тажрибасига эга бўлишлари билан бирга тиш-тирноғига қуролланган эдилар. Ватанпарварлар жангда 192 қишидан айрилиб, қараланган 92 жангқини туя, от, арава ва эшакларга ортиб қазаб ва алам билан орқага қекинишга мажбур бўладилар. Қўқон хонлиги Оқмақитни рус босқинчиларидан қайтариб олиш учун яна қўшин юборади. 1853 йилнинг охирида Ёқуббек қўмондонлигида 13000 қишидан иборат қўрт ҳимоячилари қанимлар билан қаттиқ жанг олиб борадилар.

Атокли тарихчи олим Х. Зиёев «Чоризм истилоси» деган мақолада («Шарк» юлдузи», 1990, 8-сон; «Мулокот», 1991, 3-сон) ёзганидек, боскинчилар 55 кишини йўқотганлари ҳолда юрт химоячиларидан икки мингга яқин киши ўлдирилди ва яраланди. Чор Россиясининг истилочи кўшинлари 1860 йилдан бошлаб 6-7 йил мобайнида зўр бериб аввал Пишпек, сўнгра Тўқмоқ қалъасига ҳужум қилиб, замбарак ва милтиклардан ўқ ёғдириб, қуролсиз, химоясиз, бечора тинч аҳолини зор қашатиб, беғуноҳ қон тўқадилар. Бутун Ўрта Осиё халқлари босқинчилик уруши йўлини тўсиш учун оёққа туришади. Тошкент ҳокими Қаноатшоҳ бошчилигида урушга отланган ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз, тожик ва қорақалпоқлардан иборат 20 мингга яқин фидойи ватанпарвар Пишпек остонасида шиддатли жанг олиб боради. Чор Россияси генерал ва zobитлари бўйруги билан химоячиларга қарши отилган 2051 та снаряд, 31879 та милтик ва 63 та тўп ўқидан 1500 ватанпарвар ўлдирилиб, кўплари яраланади, банди қилинади. Пишпек учун бўлган қирғинбарот жангида 574 химоячи асир олинади. Улар орасидаги 82 савдогар, 92 аёл ва болалар тақдир ҳам ачинарли бўлди. Босқинчилар бандиларга ниҳоятда ёмон муносабат кўрсатадилар. Хар бир ўлдирилган чор Россияси аскарининг ҳуни учун маҳаллий халқдан шафқатсиз ўч олиш одат тусига қириб боради. Рус босқинчилари шу йўл билан ватан химоячилари қалбига кўркув ва гулгула солишга ҳаракат қиладилар. Чор Россиясининг харбий мутахассислари, генерал, zobитлари Авлиеота (Жамбул), Тўқмоқ, Пишпекни эгаллашга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиладилар. Китобчага илова қилинаётган маълумотномада ёзилганидек, полковник Симмерман отряди 6 та рота, 6 та юзлик казаклар, 2 та юзлик қирғизлар ҳамда 12 та огир тўп-замбарак, 4 та ракета станогии, 8 та мартир билан 5 миң кишилиқ кўқонлиқ фидойиларни яқсон этиб, Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини бузиб ташлайдилар. У ерда Олатов харбий округи барпо этилади. Айни вақтда 1864 йилнинг кузида подполковник Колпаковский (қирғиндаги «жасорати» учун генерал унвони берилган) бошлиқ харбий отряд-3 та рота, 2 та юзликдан иборат ва 6 та замбарак, 2 та ракета қурилмаси билан қуролланган чор аскарлари Узуночда Ватан химоячилари билан юзма-юз жангга қирадилар. 20 миңдан зиёд ватанпарвар Россия империясининг замонвий харбий техника билан қуролланган босқинчи аскарлари ҳужумига дош бера олмай, чекинишга мажбур бўлади. Босқинчилар мақсадларига эришиш учун Туркистон ҳудудида юзлаб харбий истеҳкомлар қуришни давом эттирадилар. Уларга марказдан доимий харбий ёрдам қелиб туради. Авлиеотани қайта қўлга олиш учун Кўқон хонлигидан 1500 кишидан иборат халоскор 1864 йилнинг баҳорида чоризм жаллодлари билан яна тўқнашади. Бу гал ҳам қурол-аслаха бобида устун бўлган душман қўли баланд қелади. Бу жангда ватанпарварлар 307 жангчисидан ажралади ва 390 сарбоз мажруҳ бўлади. Чор Россиясининг маккор генерал ва zobитлари ал-даш, кўркитиш, хийла ишлатиш йўли билан оддий ва соддадил маҳаллий халқларни аста-секин бўйсундира борадилар. Бунинг учун улар «Бўлиб ташлаб, ҳукмронлиқ қил» қабилида иш тутиб, муслмон динига мансуб туркий халқларни бирлашишга қўймаслик учун уларни бир-бирига гижигишлаш усулдан усталик билан фойдаланадилар.

Худудий жихатдан кенг майдонга эга бўлган Кўкон хонлиги мулкини босиб олиш учун чор Россияси кўшинлари (1864-1865 йиллари) асосий хужумнн Верний (Алмати), Туркистон ва Чимкент шаҳарларини ишғол этишга қаратди.

Боскинчи рус генераллари Веревкин, Черняев, Лерхе, Дебу, Колпаковский бошлик

жангари зобитлар ва ас-карлар 1864 йилда Туркистон, Чимкент шаҳарларини босиб олиш учун Қўкон хонлигининг лашкарбошиси (амирул-лашқари) Алимкул сарбозлари билан ҳаёт-мамот жанги олиб борди. 1864 йилнинг кузида Туркистон томондан генерал Черняев, Авлиёота томондан генерал Лерхе қўмондонлигидаги чор Россиясининг аъло-даражада куролланган қўшинлари қўконлик ватанпарварларга қарши шафқатсиз жанг қилишди. Чимкент ва Икон аёвсиз тўпга тутилиб, шаҳар ва қишлоқ бутунлай вайрон қилинди. Амирул-лашқар Алимкул қўмондонлигидаги Қўкон хонлиги мудофаатчилари ёвуз душманга қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Бирок бу жангда қучлар тенг эмасди. Тактик ва стратегик жиҳатдан жангни уюштириш, аскарларни ҳужумга шайлаш, сафарбар қилиш тажрибасига, уюшқоқлик, жанговарлик ҳолатига эга бўлган чор аскарлари ҳужум куролларидан тўғри ва аниқ фойдаланнш санъатини эгаллаган эдилар. Доимо ўз сафини янги қучлар билан тўлдириб борган чор қўшинлари мағлубият қўрмай, галаба сари интилдилар.

Боз устига туркистонлик ватанпарвар химоячилар замонавий курол-аслаҳаларга эга эмасдилар. Оддий халқ курол ишлатиш, душманни мўлжалга олиб олиш машидан йироқ эди. Урушиш ҳарбий санъати етишмасди. Туркистон, Чимкентдаги дахшатли жангни ўз қўзи билан қўрган шоир Хусайн Шайх (адабий таҳаллуси «Камина») бир шеърини тарихий манзума ёзди.

Шоир ватан химоячилари қўлларидаги куролдан тўғри ва мохирона фойдалана олмаганликлари туфайли урушда бегуноҳлар қони дарё бўлиб оқаётганлигидан афсусланиб шундай ёзади:

Мусулмон ўк отса, ўрусга тегмас,
Ўруслар отган ўк хато кетмас.

Ҳақиқатан ҳам турли юртлардаги босқинчилик ва талончилик урушларида маҳорати ошган рус генераллари, зобитлари ва аскарлари, шоир Камина ёзганидек, мўлжалга беҳато уриб, ҳаммаёқни қонга ботирдилар. Қўлига курол ушламаган, унинг билан муомала қилиш илмини эгалламаган оддий халқ эса душман мулжалига нишон эди. «Биз курол ушлашни ва олишни билмайдиган ярим ёввойи одамларни қўйни отгандек олиб ўлдирардик», - деб фахр ва гурур билан маҳаллий аҳолига нисбатан нафратини яшира олмай ёзади рус зобитларидан бири ўз қўндаликларида.

Чор ҳукумати маҳаллий халқни ҳар қандай йўлларни ишлатиб бўлса ҳам, ҳатто энг муқаддас туйғуларига тажовуз қилиш билан қўрқитиб бош эгдиришга ҳаракат қилди. Масалан, генерал Черняев Туркистон шаҳри таслим бўлмаса, шаҳарнинг қўрки ва юраги бўлган, халқнинг азиз зиёратгоҳи ҳисобланмиш Хўжа Аҳмад Яссавий макбарасини тўпга тутажаклигини эълон қилади. Ва бу факат пўписа бўлиб қолмасдан, полковник Веревкин гуруҳи шундаи қабх ишни қиндан ҳам амалга оширади. Шу тариқа улар инсониятнинг юксак ақл-заковати билан барпо этилган шаҳарлар, тарихий обидалар қилини қўққа совурдилар. Босқинчиларнинг бундан қўзлаган мақсадлари аниқ эди. Бой қадимий маданиятимизни йўқ қилиб, биз ўтмишда ҳеч нарса қўрмаган ва яратмаган ёввойи бир оломон бўлганмизу, бутун маданиятни бизга улар олиб келганлигига ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам ишонтириш ва эвазига доимо миннатдор бўлиб, қуллуқ қилиб, итоатда яшашга мажбур этиш - мана улар қўзлаган ва кейинчалик маълум даражада эришган

максад. Туркистонни забт этиб, Чимкент ва кейин Тошкент шахри томон юриш ниятида бўлган генерал Черняев бошлик боскинчилар йўлини тўсмок зарур эди. Тошкентлик воқеанавис муаррих Мухаммад Солих кори ўзининг «Тарихи жадиди Тошкент» («Тошкентнинг янги тарихи») номли кўлёзма асарида (Абу Райхон Беруний номли Шаркшунослик институтидаги 5732 ракамли кўлёзма) ёзишича, Кўкон хонлигига карашли жами кишлок ва шаҳарлардан аскарлар, кўнгиллилар ва ватанпарварлар хонликнинг жасур лашкарбошиси Алимкул бошчилигида Чимкент химоясига отланадилар. Бирок генерал Черняев бош бўлган, боскинчи кўшинлар 1864 йил 22 сентябрда кўплаб тўп милтик, замбараклардан тинимсиз ўк ёғдириб, юртимизнинг минг-минглаб; фарзандларини нобуд қилиб, Чимкентни ишғол этади.

Профессор Х. Зиёев «Чоризм истилоси» мақоласида Тошкент мағлубияти ҳақида шуларни ёзади:

«Тошкент шахри учун бўлган аёвсиз жангда чор аскарлари 72 солдатини йўқотган бўлса, муҳофазачилардан ўн мингдан кўпроги ўлдирилади, яраланади, кўплари Сибирга сургун қилинади. Генерал Черняев кўмондонлигида 1865 йилнинг январ ойида юртнинг 8-9-минг химоячи фарзандини нобуд қилиш ҳисобида Кўкон хонлиги ихтиёридаги Чимкент шахрини қўлга қиритиш билан боскинчилар аввал бошида кўзда тутган мақсад узил-кесил амалга ошади. Каттол ва жаллод рус лашкарбошисининг эндиги хужуми Тошкентга, ундан кейин Бухоро, Кўкон ва Хивага қаратилган эди».

1864 йилнинг кузида Черняевнинг Тошкентни босиб олишга биринчи уриниши муваффақиятсиз тугайди. 1865 йилнинг ёзида у Тошкентнинг сувбошиси бўлмиш Ниёзбек қалъасини эгаллаб олгач, шаҳарга навбатдаги юришини бошлайди. Черняев аввало анхорнинг сувини бўғиб олиб, Тошкентни қирқ икки кун давомида сувсиз қолдиради. Руслар бостириб қелаётганликлари тўғрисидаги хабарни эшитган тошкентликлар Кўкон хонлигига қарам бўлганликлари учун хондан ёрдам сўрайдилар. Шаҳар доругаси Алимкул Тошкент аҳолисини ўз эрқлари учун қурашга қорлаб оташин нутқ сўзлайди. Кўкондан ёрдам келгач, Тошкент химоячиларининг сони 30 минг кишига етади. Расмий маълумотларга қараганда, рус солдатлари 1950 нафар бўлган. Тартиб ва ташкилотчиликнинг йўқлиги, қеракли ҳарбий техника билан таъминланмаганлик сабабли хонлик қўшинининг сон жиҳатидан устунлиги ҳам тўқнашувда фойда бермайди. Черняев ҳал қилувчи ҳаракатни жанубдан - Темур-дарвозаси тарафдан бошлайди. Бу билан у Кўкон ёки Бухородан қелиши мумкин бўлган ёрдамчи қучларга ҳалакит беришни мўлжаллайди. Илк тўқнашув 1865 йилнинг 9 майида бўлиб ўтади. Черняев Алимкул ҳалокатидан кейин шаҳар таслим бўлар, деган илинжда хужумни хиёл тўхтатиб туради. Бухоро амирининг қўшини яқинлашиб қелаётганидан хабар топгач, 15 майга ўтар кечаси шаҳарга хужум бошлашга қарор қилинади. 16 ва 17 май кунлари ҳам қўча жанглари давом этади.

Генерал Черняев бошлик жаллодлар Тошкент шахри истилоси кунлари 12 мингдан ортиқ бегуноҳ одамлар қонини дарё қилиб оқиздилар.

17 май куни Тошкент аъёнлари қаршилиқнинг беҳудалигини ҳисобга олиб, шаҳарни топшириш учун музокарага қиришадилар. Оренбург генерал-губернатори

Кржижановский 1865 йилнинг сентябрида махв килинган Тошкентга келиб, уни мухтор карам мулк деб эълон килади.

Черняев шу йилнинг кузидаёк Жиззахга юриш бошлайди, Аммо 1866 йил март ойида Черняев Петербургга чакириб олинади ва унинг ўрнига юборилган генерал Романовский 8 май куни Ержарда амир кўшинларини мағлубиятга учратади, 24 май куни Хўжандда ҳам русларнинг кўли баланд келади. Август ойида Кржижановский Тошкент, Хўжанд ва Чирчикорти ўлкасини Россияга кўшиб олиш тўғрисида кўрсатма беради. Амир билан музокараларда келиша олмагач, 2 октябрда Бухорога карашли Ўратепа калъасини, 18 октябрда эса Жиззахни истило килади. Босиб олинган ерларда 1867 йилда фавкулдда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилади. Инженер-генерал К. П. Кауфман бош килиб тайинланган бу губернаторликнинг маркази этиб Тошкент белгиланиб, Сирдарё ва Еттисув вилоятлари ҳам унинг таркибига киритилади.

Тошкент шаҳрида зўр харбий истехком барпо этган Россия империяси ватандоши Бекович-Черкасский бошлик харбий отрядлари сафарининг фожиали якуни учун ўч олиш максатида бирин-кетин Хоразм, Кўкон ва Бухорога конли юришини давом эттиради...

Рус генералларидан Фон Кауфман. Фондер Флит, Бардовский, Тронкий, Колпаковский, Веревкин, Ломакин, Головачев, Гродеков, Меллер-Закомелский, Константинович бошлик харбий кучлар 1873 йилда Хивани эгаллаб, чор Россияси ҳукуматининг олий мукофотларини оладилар. Янги тузилган Туркистон генерал-губернаторлиги Тошкентни ўзига қароргоҳ этиб, Бухоро амирлиги, Кўкон ва Хива хонликларига карашли барча ерларни тезроқ босиб олиш бош режаларини тузиб чиқади.

Рус кўшинлари босқинчиликни авж олдириб, 1868 йил 1 май куни Самарканднинг Чўпонота тепалигида Бухоро кўшинларини енгитади, 2 майда эса Самарканд шаҳри таслим бўлишга мажбур қилинади. Рус аскарлари Самарканддан Бухоро томонга чиқишлари билан шаҳарда газоват бошланиб кетади. 2 июн куни шаҳар деворлари тагида Шахрисабз кўшини пайдо бўлганида озодлик кўзғолони авжига чиқади. Умархўжа ва Жўрабой бўлинмалари ҳеч бир қаршиликсиз Самаркандга кириб келишади, бу ерда уларга шаҳар аҳли ҳам қўшилади. 650 кишидан иборат рус гарнизони аскарлари кўргонга кириб яширинадилар. Мужохидлар 5 кун давомида улар устига ҳужум уюштиришади. 8 июнда эса Кауфман кўшини шаҳарга бостириб қиради ва унинг барча химоячилари қатл этилади. Бухоро ва атрофидаги шаҳар, қишлоқларни эгаллаш йўлида чор Россиясининг босқинчи аскар ва зобитлари Зирабулок тепалигида Бухоро амири Музаффарга қарши турадилар. Амирнинг 15 минг отлик, 6 минг пиёда ва 14 та тўпдан иборат кучлари генерал-губернатор К. П. Кауфман кўшинлари билан ниятда оғир жангга қиришади. Бу жангда Россия босқинчилари устун келаётганлигини сезган амир Музаффар бутун музофотни газоват урушига даъват этади (Қаранг: «Шарк юлдузи» журнали. 1990, 8-сон, 185 -187-бетлар). Бироқ Зирабулоқдаги мағлубият, Самарканд кўзғолонининг бостирилиши Бухоро билан бўладиган уруш тақдирини ҳал қилиб қўйган эди ва амирга Россия билан тузилган битимга имзо чекишдан бошқа чора қолмади. Битим шартлари 1868 йил 23 июнда қуйидагича эди: Бухоро Россияга вассалликни тан олади ва 500 минг сўм уруш товонини тўлайди. Самарканд ва Каттакўргон вилоятлари Россияга

бириктирилади. Бухоро чет давлатлар билан алока килиш ва мустакил боғланиш ҳукукидан маҳрум бўлади. Шу йилнинг кузидаёқ Абдумалик бошчилигида кўтарилган кўзғолон ҳам истилочилар томонидан шафкатсизлик билан бостирилади.

1870 йили Искандаркўлда руслар уюштирган харбий юриш натижасида Зарафшон тизмаси ҳам улар кўлига ўтади. Ўрта Осиёни босиб олиш тарихидаги навбатдаги босқич Хива хонлигини забт этиш эди. 1873 йил май ойи ўрталарида Туркистон, Оренбург ва Казказ губернаторларининг гуруҳлари Хивага яқинлашадилар. Россия кўшинини кайтаришга уринган хиваликлар тор-мор этилиб, рус кўшини шаҳарга деярли жангсиз кириб келади ва хон амалдорлари билан музокара олиб боради. Тинч йўл билан тузилган битимга кўра, Хива хони Муҳаммад Раҳим 1873 йилнинг 12 августидан эътиборан мустакил ташки алокалар олиб боришдан маҳрум этилади. Айти пайтда хонлик Россияга 22 миллион сўм уруш товонини тўлаши шарт қилиб қўйилади. Амударёнинг ўнг қирғоғида, хонлик пойтахтига яқин жойда ташкил этилган Петро-Александровск қўргони (ҳозирги Тўрткўл) янада мустақамланади. Хива хони қарамликда ушлаб турилган бир пайтда генерал Головачев бошчилигидаги жазо тўдаси туркманларни кириб, тор-мор қилишни давом эттиради.

Кўкон хони Худоёрхоннинг оғмачилик сиёсати туфайли учинчи ўзбек хонлиги ҳам ўз мустақиллигини оёғина муддат саклаб туролди, холос. 1874-1876 йилларда марғилонлик Ишок мулла Ҳасан ўғли бошчилигидаги кўзғолон натижасида Кўкон мустақилликдан маҳрум қилинди. Воқеа тафсилоти бундай. 1872 йилда бир гуруҳ норози феодаллар Худоёрхоннинг қариндошларидан бўлган Пўлатбекни тахтга кўтармокчи бўладилар. У тахтдан воз кечгач, фитначилар розилиги билан Пўлатбек исмини олган Исҳоқ мулла газоватнинг бошида туради. 1873 йилда унга Абдурахмон офтобачи, Кўконнинг собиқ ҳукмдори Мусулмонкулнинг ўғли, бундан ташқари Худоёрхоннинг тўнғич ўғли Насриддин, Андижон ҳокими ва унинг ақаси Муродбек қелиб қўшиладилар. Кўзғолонни бостиришга ожизлигини пайкаган Худоёрхон «пуштипанох император хазрати олийлари»нинг қудратига суянади ва Фон Кауфманга дўстона мурожаат қилиб, иложи борида тезлик билан Кўконга рус кўшини ва замбаракларини юборишини сўрайди. Юртни сотганлиги учун Худоёрхон ва яқинларига қарши газоват эълон қилинади. Хурдоёрхон 1875 йил 2 июл куни ўз оиласи билан Тошкентга, рус элчихонаси паноҳига қочиб боради. Тарихчи олим Х. Бобобеков «Кўкон хазинаси қаерда?» сарлавҳали мақоласида («Халқ сўзи» газетаси, 1991 йил 20 феврал) ёзишича, 1875 йилнинг ёзида Кўкон хони Худоёрхон 70 қишлоқ ақли аёли, 500 га яқин ҳамроҳлари, 40 арава хазина билан Тошкентга Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман ҳузурига паноҳ тортиб келади. Кауфман шу 40 арава халқ бойлигини олиб, Худоёрхоннинг ўзини Оренбургга сургун қилади. Кейинчалик хон Оренбург тутқунлигидан қочади. Тошкентдан чиққач, рус гуруҳи кўконликларни Макарам қалъасида мағлубиятга учратади ва 29 августда Кауфман Кўконга қолиб сифатида кириб боради. Кўкон аъёнлари Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек бошчилигида ундан афв сўрайдилар. 22 сентябрда Кауфман билан битим тузилади. Бу битимга кўра Кўкон хони ўзини Россия императорининг қули деб тан олади ва генерал-губернатор рухсатисиз ҳеч қандай ташки алокалар ёки харбий ҳаракатлар қилмасликка рози бўлади. Шундай қилиб, Кўкон феодаллари юртнинг эркини бой бериб, қонларини саклаб қоладилар.

Хоннинг шармандали қочиши ҳақидаги ҳабар янги кўзғолонга сабаб бўлади. Бу гал унинг

маркази Андижон эди. Кўзголончилар Пўлатхон номи билан юрган Ишок муллани хон деб эълон киладилар. Пўлатхонга карши жўнатилган Кауфман отряди Андижон остонасида маглубиятга учрайди. 1875 йилнинг 7 октябрида эса кўзголончилар хон кўшинини енгиб, Кўконни эгаллайдилар. Хўжандга, руслар панохига кочган исёнчилар 11 ноябрда Баликчи якинида генерал Скобелев аскарлари томонидан тор-мор этилади. Скобелев йўл-йўлакай кишлокларга шафкатсизларча ўт кўйдириб, яксон килдириб, олга бораверади. Андижон шахрини аёвсиз тўпга тутдириб, вайрон килдиради, унинг ўз сўзларига караганда, уч минг чоғли одам вайроналар тагида қолиб кетган. 9 январда Скобелев хароба Андижонга кириб борганида Пўлатхон қолган-қутган қучлари билан Учқўргон қалъасига чекинганди. 1876 йилнинг 28 январдаги ўтар кечаси Скобелев томонидан юборилган отряд Учқўргонни эгаллайди, барча химоячилар ўлдирилади. Бу ердан қочиб улгурган Пўлатхон қўп ўтмай Маргилонда қўлга тушади.

Кауфман бир амаллаб халқ ҳаракатини бостиргач, Кўконни мустақиллигидан маҳрум этшига аҳд қилади, 1876 йилнинг 19 февралда Кўкон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнига Фарғона вилояти ташкил қилинади. Бўйсунмас кўконликларни шафкатсиз қийратган жазо экспедитсиясининг бошлиғи генерал Скобелев эса ҳарбий губернатор қилиб тайинланади. Хуллас, Пўлатхон кўзголови ўзбек халқининг ўз мустақиллигини сақлаб қолиш йўлидаги қурашининг сўнгги босқичи бўлди ва шундан сўнг учала ўзбек хонлиги ҳам рус подшолигига тўла қарам бўлиб қолди.

Ўн мингдан ортиқ муриди бўлган Дукчи Эшон бошчилигидаги Андижон халқ кўзголови (1898 й.) ҳам яқинларгача диний пардага ўраб, унинг синфий моҳияти яшириб келинди. Аслида эса бу чоризмнинг даҳшатли зулмига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракати ва исёнқорлик қураши эдики, унинг натижасида қурбон бўлган, яраланган ва Сибирга сургун қилинган халқпарварларнинг аниқ сони маълум эмас. Айрим манбаларда мазкур кўзголон қон билан бостирилгач, 226 киши ўлим, 777 киши эса қамок қазосига буюрилганлиги ёзилган, бошқа бир ҳужжатда 380 ватанпарвар ўлимга ҳукм этилиб, 208 киши Сибирга сургун қилинганлиги айтилади. Мустабид чор Россияси зулмига қарши андижонлик Дукчи Эшон бошчилигида бўлиб ўтган халқ кўзголови бир жихати билан Россия тарихидаги Емелян Пугачев кўзголовини эслатади.

Ўзбек халқининг асл ва ватанпарвар ўғли, етук олим Ҳозилбек Отабек ўғли Қозиев қолим ва мустабид рус босқинчиларининг қонхўрлиғи ва ваҳшийлигини қош этиб, «Дукчи Эшон воқеаси» (Ўздавнашр, Тошкент 1927 - Самарқанд) номли тарихий асар ёзди. Муаллиф ўз қўзи билан қўрган, қилган воқеаларини ҳолис бир муаррих сифатида қаламга олган. Қнтобнинг «Мингтепа қишлоғи», «Эшоннинг шакли ва ҳунари», «Қароматли меҳмонхона», «Ўт-оловсиз ош пишириш», «Қор ҳуқуматининг қаршилиқ ҳаракати», «Эшоннинг ҳужумга ҳозирлиқ қўриши», «Халқнинг кўзголонга қиқиши», «Андижон янги шаҳаридаги солдатларга ҳужум», «Оқ дўппи ила қалла ҳалокати», «Эшоннинг қўлга тушиши», «Асир бўлгонлар ва қамалгон бечоралар», «Қор тағида», «Қуқм қонлари», «Ўлим қазоси», «Қафан қийдириш», «Мингтепани тўпга тутиш», «Ўлиққурушлар», «Вайрона ва «марҳамат» истибқодининг ўлими» маби қоб ва бўлимларда қор Россиясининг Туркистондаги ва Андижондаги истилоқчилик тарихи батафсил баён этилган.

Муаллиф бегунох одамларни ўлдириш, камаш, уриб майиб килиш, мўъмин бечораларни хакоратлаб, сазойи килиш воқеасини шундай тасвирлайди: «Эшонга карашли» деб кимни тутиб берса, бесўроғ камайдилар. Хусусан, тоғлардан Элатия катталарини ушлаб келиб, ҳарбий бошлиғи ҳар кун беш-олтитасини турмадан олиб чикиб, ўртага ётқизиб калтаклайдилар. Узун камчи сопидек тут-кайрағоч шохлари билан бандиларни олиб чикиб, аскарлар ўртасида яланғоч килиб, лўнгга етқизиб, тўрт солдат босиб туради. Тўртови ўшал калтак билан орқасига урадир. Агар калтак синиб кетса, бошқасини олиб урадир. Кирк-еллик марта урганча «дод» деб турадир, бундан сўнг овози чикмайди, беҳуш бўлгондан кейин иккинчисини ётқизадир, бошқалари караб турадир. Шу хилда ҳаммасини уриб бўлуб, ўлгани бўлса, бошқа кўюб, тирик бўлса, зўр билан юргизиб, турмага олиб кирадир». (Фозилбек. Дукчи Эшон воқеаси. Ўздавнашр, Тошкент-1927-Самарканд.)

Хуллас, эрк ва озодлик деб чор Россиясининг мустамлакачилик зулмига қарши чиққан ҳимоясиз, ҳуқуқсиз, қурол-яроғсиз бечора халқни чор чиновниклари, амалдорлари, бағритош ва бераҳм зобитлари, аскарлари ана. шундай беаёв жазолаганлар, таҳқирлаганлар. Уларни оддий ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилганлар. Туркистон ўлкасининг қаерида бўлмасин, Россия империясининг босқинчилик ва талончилик сиёсатига қарши қўтарилган ҳар қандай қуч ўн ва юз баробар ортиқ ҳарбий қуч зарбасига учраб эди. Яна бир мисол сифатида Туркменистоннинг Кўктепа қалъасидаги қонли фожияни эслайлик. Яна бир мисол сифатида сал орқароқ қайтиб, Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши тарихидаги сўнги ва энг қонли саҳифани - Туркменистоннинг Кўктепа ва Динглитепа қалъаларидаги мислсиз фожияларни эслайлик.

Мажид Ҳасанийнинг **“Юрт бўйнидаги қилич ёки истило”** (Тошкент. «Адолат». 1997) китобидан олинди.